

Макроекономіка

Алла МЕЛЬНИК,
Алла ВАСІНА

**СТРУКТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ
ЯК ЧИННИК МОДЕРНІЗАЦІЇ
ІНСТИТУЦІЙНОГО БАЗИСУ ЇЇ РОЗВИТКУ**

Резюме

Розглянуто теоретичне підґрунтя структурної трансформації економіки як базису досягнення нової якості економічного зростання, здійснено діагностику структурних трансформацій національної економіки, окреслено напрямки вдосконалення інституційного середовища функціонування національної економіки.

Ключові слова

Структура економіки, структурна трансформація економіки, моделі структурних трансформацій економіки, структурні диспропорції, структурна політика, інституційний механізм структурних трансформацій.

Класифікація за JEL: H0, U19.

© Алла Мельник, Алла Васіна, 2010.

Мельник Алла, докт. екон. наук, професор, Тернопільський національний економічний університет, Україна.

Васіна Алла, канд. екон. наук, доцент кафедри державного і муніципального управління Тернопільського національного економічного університету, Україна.

Виклики й загрози сучасного світу формують перед економіками національних держав орієнтири переходу на нові прогресивні ресурсозберігаючі, високотехнологічні, екологічні моделі функціонування, що особливо актуалізує питання їх структурної трансформації. В Україні питання структурної перебудови визначено Стратегією національної безпеки [1] як відправну передумову забезпечення прийняттого рівня економічної безпеки.

Досвід економічно розвинутих країн світу свідчить, що в структурі економіки закладений найважливіший резерв економічного зростання. Економічне зростання країн Західної Європи та більшості країн Південно-Східної Азії зумовлене глибокими структурними трансформаціями, зорієнтованими на забезпечення впровадження науково-технічного прогресу, оптимальне використання ресурсного потенціалу, прискорений розвиток на основі прогресивних технологій електроніки і машинобудування. Структурна трансформація економіки виступає базисом досягнення нової якості економічного зростання на засадах інноваційної моделі розвитку, пов'язаної зі стрімким розвитком інформаційно-комунікативного середовища, наукових знань, запровадженням прогресивних технологій.

Поряд із цим аспектом, структурна трансформація має й інший – пов'язаний із соціальним проявом, що знаходить відображення у взаємозв'язку структури економіки зі зростанням добробуту людей, підвищенням рівня і якості їх життя. З огляду на це, особливого значення набуває орієнтація структурної трансформації економіки на досягнення соціально-економічної ефективності й оптимальності. Між ефективністю й оптимальністю структури економіки існують певні суперечності. Вони виражаються в тому, що не кожна оптимальна, з точки зору гармонії, пропорційності й соціальної спрямованості структура економіки буде найбільш ефективною в певних конкретних умовах. Зазначене актуалізує проблему діагностики тенденцій структурної трансформації національної економіки, її відповідності цілям розвитку та виявленню проблем щодо інституційного забезпечення цих процесів.

Окремі аспекти формування теоретико-методологічних основ структурних трансформацій економіки та дослідження чинників економічного розвитку знайшли відображення в наукових працях вітчизняних та зарубіжних учених: О. Амоші, В. Бесєдіна, А. Гальчинського, З. Варналія, В. Гейця, Н. Главацької, А. Голуба, Т. Єфименко, М. Звєрякова, В. Канторовича, Б. Кваснюка, Л. Федулової; Л. Абалкіна, Л. Лопатнікова, В. Мау, Л. Мизеса, В. Мунтіяна, С. Синельникова, А. Улюкаєва, Ф. Хайєка, Дж. Корнаї та інших.

Наукову основу дослідження структурних трансформацій економіки заклали праці Дж. М. Кейнса, К. Мюрдаля, Р. Харрода, Е. Хансена, М. Фрідмена, Й. А. Шумпетера, С. Кузнеця, У. Ростоу, Е. Фелпса, Дж. Форрестера, Р. Лукаса, Г. Мейєра, Дж. Стігліца, Р. Солоу, Дж. Сакса, К. Фрімена, К. Грен-

жера, Г. Гросмена, в яких сформульовано фундаментальні положення щодо факторів розвитку економіки. Наприкінці минулого століття їхні дослідження стосувались чинників, які розгорнуто характеризують економічне середовище, включаючи інституційні складові розвитку, а також структурних передумов та наслідків економічного розвитку й обґрунтування теоретичних засад формування макроструктурної політики.

Незважаючи на низку напрацювань у царині окресленої проблематики, емпіричне дослідження структурних трансформацій української економіки в контексті двох цілей (економічне зростання і соціальний добробут), через призму критеріїв ефективності й оптимальності не знайшло відображення в економічній літературі.

Метою пропонованої статті є виявлення на основі емпіричних даних основних напрямків структурної трансформації економіки України, теоретичне пояснення цих процесів, оцінка їх адекватності визначеним цілям і критеріям, визначення на цій основі вектору модернізації інституційної бази.

До питання теоретичної бази дослідження

Найбільш широко і всебічно структурні компоненти розвитку на базі емпіричних даних проаналізував С. Кузнець, який встановив залежність економічної динаміки від макроструктур у різних країнах світу і визначив, що в основі економічного зростання лежать тривалі структурні зрушення, які залежать від багатьох факторів, та спостерігається нерівність у розподілі доходів на різних етапах циклів.

На основі досліджень різних наукових шкіл сформувались певні макроекономічні моделі структурних трансформацій:

1) динамічна модель Е. Домара, яка базується на концепції впливу репатріації інвестиційних доходів на економіку країни-донора. Цей вплив визначається не стільки абсолютною величиною зростання доходів від експортованого капіталу, скільки співвідношенням темпів зростання доходів з темпом зростання ВВП країни, від якого залежить темп зростання експорту. Необхідність імпорту капіталу і, отже, лібералізація умов його залучення зумовлена особливостями капіталоутворення в країнах з недостатнім розвитком економіки: нестачею фінансових заощаджень внаслідок низької схильності до заощаджень; нестачею реальних заощаджень через неохочність населення використовувати частину капіталів, зайнятих у виробництві споживчих товарів, для здійснення продуктивних інвестицій; нестачею валюти для придбання імпортованих ресурсів внаслідок постійно від'ємного сальдо платіжного балансу [3];

2) модель «трифазного розвитку» слаборозвиненої економіки (Х. Чернері, А. Страут) [4], згідно з якою універсальними чинниками, на основі яких

відбувається структурна трансформація економіки, є: спільні технологічні знання, подібність людських бажань, доступ на зовнішні ринки; нагромадження капіталу за умови збільшення доходу, зростання рівня освіти. Період, протягом якого країна, що розвивається, потребує зарубіжного капіталу, розбивається на три фази, лімітуючи подальший розвиток специфічними чинниками. Лімітуючим чинником у рамках першої фази виступає обмеженість кваліфікованої праці для забезпечення зростання продуктивності інвестицій. У рамках цієї фази відбувається збільшення граничної схильності до заощаджень, поки не буде забезпечено вирівнювання середньої схильності до заощаджень і норми інвестицій. Рамки другої фази обмежуються чинником нестачі інвестицій, рівень яких не дозволяє економіці розвиватися без зовнішнього припливу капіталу. У третій фазі долається такий стримувальний чинник економічного зростання, як неспроможність експорту компенсувати зростання імпорту. Стабільне зростання досягається за умови подолання невідповідності структурної побудови економіки завданням експортної експансії та імпортозаміщення. Цим зумовлена необхідність структурної перебудови економіки за рахунок перерозподілу інвестиційних потоків, що дозволило б подолати «торговельний ліміт» – знизити граничну схильність до імпортування і забезпечити вищі темпи зростання експорту порівняно з темпами зростання ВВП;

3) модель системної динаміки світового розвитку (Д. Форрестер, Д. Медоуз), що визначає основні складові, на яких будується структура світової економіки: населення, капіталовкладення, природні ресурси, частка фондів, інвестованих у сільське господарство, забруднення (рівень забруднення) [5]. У науковій літературі [6] наголошується на тому, що саме врахування цих елементів сприяє адаптації наведених моделей до специфіки реальних економічних процесів і ще очевиднішою стає необхідність урахування таких системних передумов структурних реформ, як роль держави та інституцій, якість людського капіталу (хоча частково вона й відображена у «кваліфікованому ліміті» другої фази розвитку економіки в моделі «трифазного розвитку») та зовнішніх впливів системи наддержавного регулювання як відображення глобалізації світових господарських зв'язків;

4) інституційна модель структурних трансформацій Д. Норта, яка пов'язує структурні зміни в економічному розвитку з поступовою перебудовою інституційного середовища економіки, з налагодженістю взаємозв'язків між формальними і неформальними правилами, що постійно розвиваються, з рівнем адаптації кращих світових практик такої інституційної трансформації до специфіки конкретних країн, з впливом державної політики на формування й розвиток інституцій, які сприяли б удосконаленню структури економіки [7];

5) наднаціональна модель структурних трансформацій, яку визначає Світовий банк для трансформаційних економік. Зокрема, для економіки України дана модель окреслена в меморандумі Світового банку і передбачає: макроекономічну стабілізацію; мікроекономічну стабілізацію і структурну перебудову економіки; створення ринкової конкуренції на основі лібера-

лізації цін і розподілу; застосування зваженої та конкурентної соціальної політики.

Розглядаючи структурні трансформації як похідні або супутні результати трансформаційних реформ, економісти наголошують на необхідності структурної перебудови виробничих систем «фізичних інфраструктур» та «гуманітарних інфраструктур», на важливості та тривалості «фази структурного коректування».

За допомогою зазначених моделей дослідники встановили зв'язок між елементами структури економіки, визначили чинники структурних трансформацій економіки на різних рівнях. Будучи хорошим підґрунтям для аналізу, ці теоретичні розвідки недостатні для оцінки відповідності тенденцій структурних змін критеріям оптимальності й ефективності.

Як критерій оптимальності структури економіки науковці [2] розглядають відповідність розподілу окремих сфер прикладання суспільної праці кількісно визначеним потребам суспільства. Підтримуючи в цьому позицію Е. П. Горбунова, вважаємо, що моніторинг відповідності структурних зрушень зазначеному критерію потрібно здійснювати паралельно з оцінкою ефективності.

У контексті досліджуваної проблеми зазначимо, що в науковій літературі розрізняють ефективність структурних зрушень в економіці й ефективність самої економічної структури. Структуру економіки можна вважати ефективною за умови, що вона забезпечує різноманітні виробничі й особистісні потреби в продукції та високі темпи економічного зростання. Ефективність структурних зрушень в економіці виражається в їх спроможності якомога швидше досягти цілей щодо приведення структури економіки у відповідність до структури потреб суспільного розвитку. Оскільки структурні зрушення виступають інструментом формування структури економіки, важливим є забезпечення певної оптимальності при їх здійсненні, зокрема між темпами економічного зростання, з одного боку, і напрямками й пріоритетами соціального розвитку та соціально-економічного прогресу – з іншого боку. Таким чином, теоретико-методологічне обґрунтування напрямів структурної трансформації національної економіки, яке не лише пояснювало б чинники змін, а й дозволяло б здійснювати їх корекцію з позицій ефективності й оптимальності структурних зрушень в економіці на основі врахування внутрішніх і зовнішніх детермінант, має бути основою вибору стратегій її розвитку, формування економічної та соціальної політики.

У контексті даної проблеми особливої уваги заслуговує питання структурної координації факторів розвитку, їх ієрархії (з огляду на вагомість впливу на економічну динаміку), що не знайшло належного теоретичного обґрунтування.

Виходячи з інституційної моделі структурних трансформацій (Д. Норт), можна констатувати, що важливою умовою забезпечення ефективності структурних економічних трансформацій є вироблення і правове

закріплення механізмів їх здійснення на основі врахування положень сформованих теоретичних концепцій та специфіки розвитку економіки кожної окремо взятої країни. Останнє вимагає детального емпіричного аналізу.

Емпіричний аналіз структурних трансформацій української економіки

Структуру економіки як складної системи можна розглядати через призму різноманітних підходів. Основними видами структури, які покладають в основу макроекономічного аналізу, є: галузева, технологічна, відтворювальна, секторальна, соціальна, регіональна, зовнішньоекономічна. Основні структурні трансформації в національній економіці, які проявляються у формі зміни стану елементів, часток, пропорцій і кількісних характеристик економічної системи, охоплюють усі зазначені зрізи.

Поступальний техніко-технологічний розвиток, який посилюють виклики глобалізації, зумовлює виникнення нових видів економічної діяльності, занепад їх окремих традиційних видів, а також зміни часток створеної валової доданої вартості (ВДВ) у структурі валового внутрішнього продукту (ВВП) у довгостроковому періоді.

Насамперед це стосується галузевої структури економіки як такої, що є підґрунтям для формування інших видів структур. Проведений аналіз свідчить, що в результаті ринкових перетворень частка сільського господарства в структурі українського ВВП скоротилася з 26% у 1990 р. до 9% в 2007 р., а частка промисловості – з 37% до 31%. Водночас частка послуг збільшилася за цей же період з 30% до 55% [8]. Незважаючи на високі темпи зростання промисловості, які останні декілька років випереджали темпи зростання ВВП, роль промисловості в забезпеченні економічного зростання в Україні на сьогодні менш значна, ніж роль сектора послуг. Упродовж останніх років послуги були основним сектором, що забезпечує збільшення доданої вартості в економіці. Загалом процес перерозподілу часток секторів виробництва товарів та послуг на користь останніх відповідає світовим тенденціям і має позитивну тенденцію. Незважаючи на це, загалом за часткою сільського господарства у ВВП Україна в 6 разів, а за часткою індустрії – в 1,3 разу перевищує показники країн із високим рівнем доходу, суттєво поступаючись за рівнем розвитку та якістю сфери послуг.

Проведений аналіз трансформацій у галузевій структурі національної економіки свідчить про низку позитивних тенденцій, зокрема: зростання частки ВДВ, що створюється у сфері освіти, сфері торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку, у переробній промисловості; зниження показника матеріалоємності у добувній та переробній

промисловості; зниження матеріалоємності у сфері освіти та охорони здоров'я і надання соціальної допомоги; зниження трудоемності в усіх видах економічної діяльності. Водночас негативний характер носять наступні тенденції: скорочення у структурі ВВП частки ВДВ сільського господарства, мисливства і лісового господарства та добувної промисловості; скорочення частки ВДВ, що створюється у сфері послуг транспорту і зв'язку; скорочення частки виробництва високотехнологічних галузей; підвищення показників матеріалоємності в будівництві, діяльності транспорту та зв'язку, сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві.

Ключовим елементом економічної системи України залишається промисловість, яка визначає місце національної економіки в міжнародному поділі праці, динаміку її конкурентоспроможності. Темпи розвитку промислового сектора значною мірою детермінують якість та спрямованість економічного зростання країни. Завдяки промислому виробництву країна отримує чверть загального обсягу ВВП, майже половину (44%) товарів і послуг, тут формується 90% експортної продукції. Водночас варто зауважити, що розвиток наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у світі постіндустріального суспільства вимагає коректив у матеріальній та технологічній структурі промислового виробництва, змін у структурних пропорціях економіки взагалі. У 1991 р. в Україні 25,6 % виробництва припадало на базові галузі – металургію, хімію, енергетику та паливну промисловість [9]. Станом на кінець 2006 р. частка зазначених галузей не лише не знизилася, а й зросла у два рази до 51,5% [10]. Однак Україна забезпечується промисловими товарами власного виробництва лише на 60–65 %, інноваційною продукцією – на 25–30%, а показники ефективності промислової діяльності значно нижчі за рівень розвинутих країн Європи, зокрема продуктивність праці – в 7–10, споживання матеріальних та енергетичних ресурсів – у 2–3 рази.

Відносно висока динаміка промислового зростання поступово спирається на оновлення технологій та інновації, які в сучасному світі забезпечують конкурентоспроможність економіки. Разом з тим, їхня динаміка в країні залишається все ще не на достатньому рівні, щоб забезпечити значний прорив у конкурентоспроможності промисловості. У 2007 р. обсяг інноваційних витрат порівняно з минулим роком збільшився майже в 1,7 разу (до 10850,9 млн грн.), і реалізація інноваційної продукції – на 30,0%. Проте частка підприємств, які впроваджували інновації, хоч і становила у 2007 р. 11,5%, все ж залишається надзвичайно низькою [10].

Разом із тим, у промисловості України зберігаються стійкі диспропорції, які суттєво обмежують перспективи її зростання в довгостроковому періоді, формують значні ризики та обмеження для зміцнення конкурентоспроможності економіки України. Серед них, зокрема, повільна динаміка покращення технологічної структури промислового виробництва. Зберігається неефективна структура промислового виробництва, з переважанням низько- та середньотехнологічних укладів. За оцінками Національного інституту стратегічних досліджень, сукупна частка низько- та середньо-низькотехнологічних галузей у структурі виробництва переробної промисловості у

2007 р. становила 76,5% (табл. 1). Порівняно з 2006 р., вона зменшилася лише на 1,7%, що свідчить про орієнтацію промисловості на використання традиційних чинників зростання. Разом з тим, порівняно з 2006 р., відбулося зниження у структурі реалізації промислової продукції частки високотехнологічних виробництв на 0,4 % до 3,1 %. Утім, вагомою позитивною характеристикою промислової динаміки 2007 р. стало зростання на 1,7% сукупної частки високо- і середньо-високотехнологічних виробництв, що дозволило досягти їх найвищого за останні сім років (2001–2007 рр.) рівня – 23,5%.

Таблиця 1.

**Технологічна структура виробництва
у переробній промисловості України, % [11]**

Групи галузей переробної промисловості	Виробництво					
	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Всього	100	100	100	100	100	100
Високотехнологічна	3,6	3,9	3,2	3,3	3,5	3,1
Середньо-високотехнологічна	17,3	18,4	19,1	18,4	18,3	20,5
Середньо-низькотехнологічна	44,4	45,3	49,1	48,9	49,0	51,8
Низькотехнологічна	34,7	32,4	28,6	29,4	29,2	24,7

Однією з головних структурних проблем національної економіки є технологічна багатокладність виробництва. Різноманітні технологічні уклади існують і відтворюються паралельно та незалежно один від одного, в результаті чого відбувається деградація значних територій, поглиблюється криза соціально-економічної інфраструктури. Якщо проаналізувати офіційну економічну статистику та зіставити дані з класичними канонами технологічного розвитку, матимемо приблизно такий результат. Третьому технологічному укладу, розквіт якого припадає на післявоєнні роки і ядро якого становить виробництво електроенергії, сталі, вугілля, важких машин і неорганічної хімії відповідає близько третини промислового виробництва України. На четвертий уклад, що домінував у 80-х роках минулого століття, в основі якого лежить кольорова металургія, нафтопереробка, точне машинобудування та приладобудування, традиційний ВПК, автомобілебудування, а також електронна промисловість – припадає ще стільки ж. А що стосується п'ятого технологічного укладу, що визначає власне постіндустріальний тип виробництва, тобто складної обчислювальної техніки, сучасних видів озброєнь, програмного забезпечення, авіаційної промисловості, телекомунікацій, роботобудівництва та нових матеріалів, то на його частку припадає лише приблизно 3–5% у загальній структурі національної економіки. Це свідчить про те, що в системі міжнародного розподілу праці Україна займає

явно збиткові та безперспективні позиції, які стрімко зміцнює прогресуюче наростання відставання.

За оцінками В. Панченка, сьогодні в Україні майже 70% витрат на науково-технічні розробки припадає на четвертий і лише 23% на п'ятий технологічний уклад, 60% інноваційних витрат — на четвертий уклад, 30% — на третій, а на п'ятий — лише 8,6% [12]. Якщо говорити про інвестиції (в тому числі і закордонні), 75% прямує все в той же відсталий третій уклад і лише 20% у четвертий і 4,5% у п'ятий. П'ятий технологічний уклад розвивається в Україні надто повільними темпами, оскільки інвестування в нього майже не здійснюють. Інвестиції — це необхідна умова інновацій, але ефект їхньої взаємодії та взаємозв'язків досягається за умови, коли інвестиції та їхня структура не просто відповідають технологічній структурі економіки, а і забезпечують пріоритетний розвиток вищих технологічних укладів.

Запровадження проривних технологій, які б сприяли переходу економіки України до нових технологічних укладів, значною мірою стримують низькі темпи нагромадження основного капіталу та валового капітального інвестування. Досвід розвинутих країн свідчить, що для переведення економіки до V–VI технологічних укладів валові накопичення основного капіталу мали б становити понад 30 і навіть 35% ВВП. В Україні цей показник зріс з 19,7% у 2001 р. до 27,2% у 2008 р. (табл. 2), але ще є недостатнім для здійснення технологічного прориву.

Таблиця 2.

Динаміка нагромадження основного капіталу в Україні в 2001–2008 рр.

Показники	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
1. Валовий внутрішній продукт, млн грн.	204190	225810	267344	345113	441452	544153	720731	949864
2. Валове нагромадження основного капіталу, млн грн.	40211	43289	55075	77820	96965	133874	198348	258176
у % до валового внутрішнього продукту	19,7	19,2	20,6	22,5	22,0	24,6	27,5	27,2

Джерело: Статистичний щорічник України за 2007 рік. Держкомстат України. — К., 2008.

Згідно з рамками програм науково-технічного розвитку та стратегічними планами урядів економічно розвинених країн, до 2020 р. почнеться активне становлення нового – шостого – енергетичного укладу, основою якого повинна стати енергія водню і термоядерного синтезу. Наслідки такого переходу для світової та національних економік – важко переоцінити, оскільки він зумовить перебудову всієї світової геотехнологічної системи разом із структурою міжнародного розподілу праці. Це зумовлює необхідність обґрунтування стратегії соціально орієнтованої національної економіки в контексті концепції технологічних укладів, яка була б спроектована з урахуванням принципів сталого та прогресивного техніко-економічного розвитку на соціально-економічне середовище.

Своєрідним віддзеркаленням структури національної економіки є структура зовнішньої торгівлі. Для промислово розвинених країн характерна висока питома вага експорту промислової продукції, особливо кінцевої, технологічної та наукомісткої. У структурі експорту більшості країн, що розвиваються, переважають сировина й матеріали, тоді як в імпорті розвинених країн переважають сировинні товари, енергоносії, продукти екологічно шкідливих виробництв. Водночас розвинуті країни активно закуповують устаткування, машини, транспортні засоби, широко використовуючи міжнародний поділ праці. Так, наприкінці 80-х рр. частка цієї продукції в імпорті США становила понад 40% [14], Великобританії – 32% [15]. Для промислово розвинених країн характерна висока питома вага експорту промислової продукції.

Експорт, будучи потужним стимулюючим фактором економічного зростання, зазвичай відіграє роль локомотива в розвитку промислового виробництва, технологій, ринку вироблених товарів і послуг, підвищенні у ВВП частки продукції високого ступеня переробки й доданої вартості, що відповідає міжнародному рівню й попиту. Для України збільшення експорту промислових товарів є однією з основних умов економічного зростання й стабільності. Однак, незважаючи на ці факти, структура українського експорту не досконала. Україна давно й міцно зайняла нішу експорту продукції з низьким ступенем переробки. На початку 1990-х років, відчуваючи гостру нестачу валюти, українська влада почала всіляко стимулювати виробництва, що мають хоч якийсь експортний потенціал. Природно, з усіх українських експортерів найбільш конкурентоспроможними на зовнішніх ринках виявилися металургія й хімічна промисловість, які пропонували закордонним споживачам порівняно якісну й дешеву продукцію. Частка сировини в експорті у 2007 р. становила 55,6% [16]. У 2008 р. в обсязі валового внутрішнього продукту України експорт становив 46,8% [17], що свідчить про високу експортну орієнтацію держави. Головними статтями експорту є експорт металу, вугілля, електроенергії, соди, цементу, скла, зерна, олії, цукру.

Трансформаційні зміни в зовнішньоекономічній структурі національної економіки спричинили і негативні зміни. В Україні спостерігається тенденція поступового витіснення вітчизняних виробників на окремих ринках промислової продукції, оскільки динаміка зростання імпорту більшості груп

товарів промисловості є значно вищою, ніж вітчизняного виробництва. У 2007 р. імпорт промислової продукції в країну збільшився на 41,4%, тоді як виробництво в промисловості України зросло лише на 10,2%. Зокрема, перевищення динаміки імпорту над темпом приросту вітчизняного виробництва в харчовій промисловості становило 3,4 разу, хімічній та нафтохімічній промисловості – 5,8 разу, металургії та обробленні металу – 5,1 разу, машинобудуванні – 1,5 разу, виробництві інших неметалевих мінеральних виробів (будматеріалів, скловиробів) – 2 рази. Як наслідок, протягом 2002–2007 рр. частка імпортованої продукції промисловості на внутрішньому ринку зросла в 1,5 разу – до 45,2 % [11].

Таким чином, спостерігаємо істотний дисбаланс між розвитком зовнішньої торгівлі та розвитком внутрішнього ринку України. Результат цього дисбалансу — надмірна зовнішньоторговельна залежність економіки при невисокому потенціалі залучення інвестицій, а отже, і проблематичність (за збереження існуючих структурних пропорцій) забезпечення високих темпів розвитку економіки на тривалу перспективу.

В Україні простежується неспроможність структурних трансформацій привести структуру національної економіки до стану, здатного забезпечити як економічне зростання, так і задоволення потреб суспільного розвитку. Основними причинами виниклих проблем є: низька конкурентоспроможність вітчизняних виробників; наявність недобросовісної конкуренції на багатьох сегментах внутрішнього ринку внаслідок їх монополізації та ускладненої регуляторної системи; недосконалість системи надання державної допомоги та контролю за ефективністю її використання, що гальмує розвиток конкуренції та ускладнює використання ринкових методів ціноутворення і формування пропонування товарів у відповідь на зміну кон'юнктури на ринках; відсутність дієвої системи прямих і непрямих механізмів стимулювання енергозбереження, ресурсозбереження та інноваційної діяльності, спрямованих на наповнення ринків та задоволення потреб національної економіки у споживчих товарах з високою доданою вартістю.

Завдання, що лежать в означеній площині, можна охарактеризувати як необхідність: оптимально збалансувати систему «виробництво – обмін – споживання», що дозволить поєднати економічні інтереси суб'єктів ринку та забезпечить збалансований і стійкий розвиток економіки; підвищити платоспроможний попит, який є основним індикатором розширення місткості ринку та індикатором рівня добробуту населення; провести структурне корегування економіки на національному і регіональному рівнях; знизити рівень територіальної диференціації ринків, що впливає з факту нерівномірного розвитку регіонів, в основі якого лежать відмінності ресурсного забезпечення, структури виробництва, рівнів доходів населення, насиченості товарами вітчизняного виробництва; підвищити ефективність системи регулювання ринку в контексті перенесення центру ваги ринкових перетворень та інституційних змін на регіональний рівень.

В умовах ускладнення загальної макроекономічної ситуації в Україні відбулись значні трансформації та проявились диспропорції в територіальній структурі економіки.

Одним із головних проявів диспропорцій в територіальній структурі є суттєві відмінності в рівнях соціально-економічного розвитку між регіонами, що відображаються насамперед через показники валового регіонального продукту (ВРП) та ВРП на одну особу. Так, у 2007 р. співвідношення між максимальним (м. Київ – 321,3 % до середнього по Україні) та мінімальним (Чернівецька область – 47,6%) ВРП на одну особу становило 6,8 разу. Тільки в 5 областях України – Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Полтавській, Харківській та м. Києві, ВРП на одну особу не був меншим за середній показник по країні. Слід зауважити, що ще у 2000 р. цей розрив був суттєво меншим. Так, співвідношення між максимальним (м. Київ – 214,0% до середнього по Україні) та мінімальним (Чернівецька область – 50,6%) ВДВ на одну особу становило 4,2 разу. Якщо в 1996 р. кількість регіонів, валова додана вартість на одну особу яких була вищою за середній по країні показник, становила 10 (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська області та м. Київ), то в 2000 р. таких регіонів було 8, а у 2007 р. – 6 (табл. 3).

Таблиця 3.

Валовий регіональний продукт (ВРП) та ВРП на одну особу в Україні

Регіони	Валовий регіональний продукт** (валова додана вартість*), млн грн.			Частка регіону в ВРП (ВДВ), %			Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу, грн.**		
	1996 рік*	2000 рік	2007 рік**	1996 рік	2000 рік	2007 рік	1996 рік	2000 рік	2007 рік
Україна	69287	137993	720731	100	100	100	1356	2788	15496
<i>Центральний регіон</i>									
Вінницька	2140	3802	15381	3,1	2,8	2,1	1145	2104	9159
Житомирська	1768	2835	11127	2,6	2,1	1,5	1199	1987	8485
Київська	3015	5926	26221	4,4	4,3	3,6	1597	3255	15033
Хмельницька	1854	2949	12339	2,7	2,1	1,7	1233	2028	9100
Черкаська	2033	3179	13656	2,9	2,3	1,9	1357	2203	10331
Чернігівська	1739	3073	11532	2,5	2,2	1,6	1296	2407	10081
м. Київ	5103	15715	135900	7,4	11,4	18,9	1937	5965	49795
<i>Західний регіон</i>									
Волинська	1012	2195	10072	1,5	1,6	1,4	942	2077	9711
Закарпатська	932	2151	10508	1,3	1,6	1,5	723	1677	8452

Регіони	Валовий регіональний продукт** (валова додана вартість*), млн грн.			Частка регіону в ВРП (ВДВ), %			Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу, грн.**		
	1996 рік*	2000 рік	2007 рік**	1996 рік	2000 рік	2007 рік	1996 рік	2000 рік	2007 рік
Івано-Франківська	1483	3117	13916	2,1	2,3	1,9	1012	2142	10055
Львівська	3016	5850	27987	4,4	4,2	3,9	1095	2159	10915
Рівненська	1397	2513	11180	2,0	1,8	1,6	1171	2118	9695
Тернопільська	1091	1853	8276	1,6	1,3	1,1	930	1605	7510
Чернівецька	841	1313	6672	1,2	1,0	0,9	893	1411	7369
<i>Причорноморський регіон</i>									
Миколаївська	1737	3314	14767	2,5	2,4	2,0	1299	2563	12227
Одеська	3533	7072	33116	5,1	5,1	4,6	1371	2828	13827
Херсонська	1321	2348	9034	1,9	1,7	1,3	1048	1955	8122
Автономна Республіка Крим	2161	4085	20874	3,1	3,0	2,9	986	1937	10574
м. Севастополь	341	654	4961	0,5	0,5	0,7	843	1682	12961
<i>Придніпровський регіон</i>									
Дніпропетровська	6536	13163	71173	9,4	9,5	9,9	1706	3562	20868
Запорізька	3767	7568	33158	5,4	5,5	4,6	1821	3795	18022
Кіровоградська	1302	2159	9989	1,9	1,6	1,4	1069	1860	9546
<i>Донецький регіон</i>									
Донецька	8499	17278	92093	12,3	12,5	12,8	1646	3509	20197
Луганська	3464	6403	32280	5,0	4,6	4,5	1253	2439	13628
<i>Північно-Східний регіон</i>									
Полтавська	2974	5712	28355	4,3	4,1	3,9	1718	3423	18500
Сумська	1897	3495	12341	2,7	2,5	1,7	1364	2631	10249
Харківська	4331	8271	43868	6,3	6,0	6,1	1410	2799	15645

Джерело: Статистичний щорічник України за 2007 рік. Держкомстат України. – К., 2008.

Це зумовило певні дисбаланси та проблеми в розвитку України та її регіонів; у функціонуванні галузей та секторів регіональної економіки; у перебігу регіональних соціально-економічних, екологічних, гуманітарних та інших процесів і явищ; у можливостях застосування регіональними органами влади новітніх управлінських технологій регіонального управління, адекватних сучасним викликам глобалізації та регіоналізації. Серед проблем структурних трансформацій регіонального розвитку простежуються:

- наявність структурних диспропорцій (у структурі валової доданої вартості домінує сільське господарство, у галузевій структурі промисловості – харчова промисловість, тобто галузі з потенційно низькою доданою вартістю);
- висока матеріалоемність виробництва на фоні недостатньої інвестиційної та інноваційної активності підприємств, значного старіння основних виробничих фондів та неповної завантаженості виробничих потужностей;
- неврахування інноваційного потенціалу територій, відсутність системи захисту економіки від поширення вже «відпрацьованих», застарілих технологій, неспроможних вивести на траєкторію економічного зростання; відсутність дієвого інституційного забезпечення державної підтримки пріоритетних напрямів, стадій та процесів поширення всіх видів інновацій;
- обмеженість джерел фінансування розвитку інфраструктури виробничого та соціального призначення; напруженість місцевих бюджетів; недостатня база оподаткування та, як наслідок, домінування трансфертів у структурі доходів місцевих бюджетів;
- низька інвестиційна активність та в багатьох випадках збиткова діяльність підприємств (особливо в малих містах та на інших депресивних територіях);
- незавершеність реформ аграрного сектора, наявна структура виробництва, високі терміни окупності інвестиційних проектів у сфері тваринництва, диспаритет цін, недостатня фінансова підтримка з боку держави протягом багатьох років, дешевий імпорт низькоякісної сільськогосподарської продукції тощо;
- напруженість демографічної ситуації, невпорядкованість та інституційна незабезпеченість міграційних процесів;
- обмеженість внутрішнього попиту, зниження рівня та якості життя населення;
- надмірна зовнішньоторговельна залежність економіки України та регіонів при невисокому потенціалі залучення інвестицій (передусім у сфері енерго- та ресурсопостачання) тощо.

Трансформації в регіональній структурі економіки значною мірою визначаються рівнем інноваційно-технологічного розвитку регіонів. Україна володіє потужним науково-технологічним потенціалом, який зосереджено по всіх регіонах, але порівняльна оцінка регіонів за станом технологічного розвитку підкреслює тенденцію щодо наявності ядра промислового розвитку країни, до якого належать м. Київ, Донецька, Харківська, Запорізька, Дніпропетровська області.

Тенденція зміцнення традиційних інноваційно-технологічних центрів в Україні тісно корелює з науковою, інноваційною та інвестиційною активністю відповідних регіонів і ще раз підтверджує наявність ресурсного потенціалу для реалізації проривної інноваційної стратегії в напрямку підвищення конкурентоспроможності України та забезпечення її економічній системі гідного місця у світі.

Загалом у 2007 р. найбільша питома вага промислових підприємств, які впроваджували інновації за регіонами у 2007 р., була відзначена у м. Києві, Вінницькій, Івано-Франківській областях, що вказує на появу нових лідерів у формуванні інноваційного середовища регіонів. Кожен регіон України має свої специфічні особливості, які значною мірою впливають на його інноваційно-технологічний розвиток. За рейтинговими оцінками, найвищий в Україні інноваційний потенціал мають м. Київ та Київська область разом. Незмінними лідерами впродовж п'яти років з деякими варіаціями є Харківська, Донецька та Дніпропетровська області (табл. 4).

Таблиця 4.

Групування регіонів за рівнем інноваційного потенціалу у 2007 р. [18]

Значення рейтингу, R_j	Рівень інноваційного потенціалу	Регіони
$1,000 \leq R_j < 3,000$	Дуже високий	м. Київ, Харківська, Донецька обл.
$0,500 \leq R_j < 1,000$	Високий	Запорізька обл.
$0,300 \leq R_j < 0,500$	Середній	Дніпропетровська, Львівська, Сумська, Миколаївська, Одеська обл.
$0,000 \leq R_j < 0,300$	Низький	Автономна Республіка Крим, Київська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Чернігівська, Вінницька, Черкаська, Житомирська, Івано-Франківська, Закарпатська, Волинська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька, Рівненська, Хмельницька обл., м. Севастополь

Порівняння рівня економічного розвитку виробництва та динаміки технологічних зрушень у структурі промислового комплексу регіонів свідчать, що лідерами виступають лише ті регіони, де поєднано промисловість з науково-технологічною сферою (м. Київ, Харківська, Дніпропетровська, Львівська, Донецька та Одеська області), вони є найбільш інвестиційно-привабливими та конкурентоспроможними.

Інституційний чинник в структурній трансформації національної економіки

Системна перебудова національної економіки супроводжується трансформацією її інституційної структури, зміною співвідношення між різними групами підприємницьких структур у розв'язанні економічних і соціальних завдань суспільного розвитку. Підприємницький сектор виконує свою провідну роль і є гарантом стабільності економіки та підвищення рівня життя її громадян.

Динаміка загальних темпів приросту суб'єктів підприємництва країни свідчить про те, що, починаючи з 1991 р., цей сектор економіки кількісно виріс майже у 12 разів. Проте, незважаючи на стійку тенденцію до його зростання, абсолютні значення темпів приросту залежно від періодів є неоднозначними. Так, найбільші темпи приросту загальної кількості суб'єктів підприємництва припадають на 1991–1996 рр. і дорівнюють у середньому 148–191% щороку. У період з 1996 до 2003 року включно показники зростання майже однакові: щорічно 114–117%. Починаючи з 2004 р., відбуваються стрибкоподібні зміни темпів приросту суб'єктів підприємництва: з 4,7% до 8,4% (2004–2005 рр.) та від 3% у 2006 р. до 11% у 2007 р. [19].

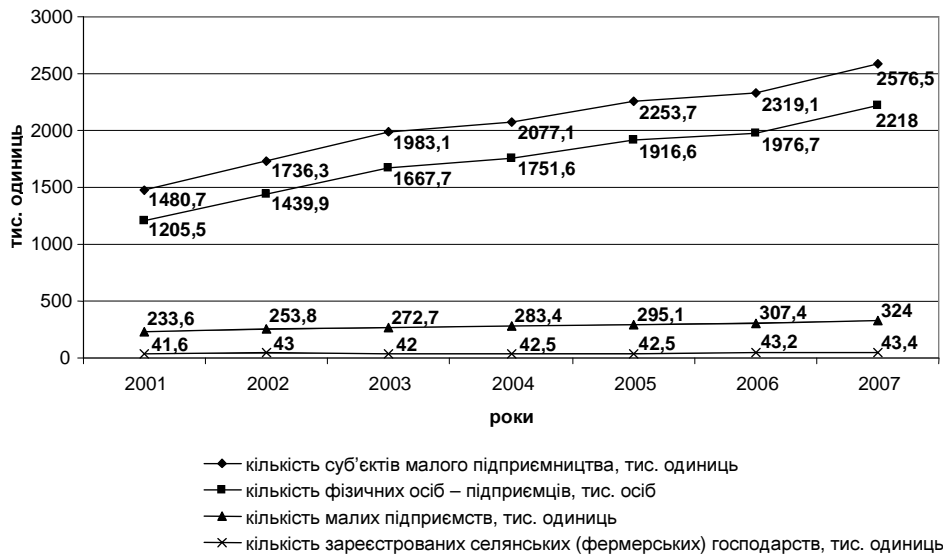
На початок 2008 р. загальна кількість суб'єктів підприємництва в Україні дорівнювала понад 2,6 млн одиниць. У структурі їх загальної кількості підприємства становлять 15%, а фізичні особи-підприємці – 84,2%. У структурі підприємств найбільшу частку займають малі – 85,1% (324 тис. одиниць); на середні припадає 14,7% (56 тис. одиниць), а на великі – лише 0,2% (770 підприємств) [10].

Мале підприємництво є локомотивом підприємницького сектора. Загальна кількість суб'єктів малого підприємництва на початок 2008 р. становила 2576,5 тис. одиниць, що на 74% більше порівняно з відповідним показником 2001 р. (рис. 1).

Показник середньої кількості малих підприємств по Україні в розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення у 2007 р. становив 70 одиниць. На відміну від першої половини 1990-х років, утворення малих підприємств відбувається не в результаті поділу чи реструктуризації діючих підприємств, а шляхом утворення абсолютно нової виробничої одиниці.

Рисунок 1.

Динаміка кількості суб'єктів малого підприємництва в Україні
у 2001–2007 рр. [19; с. 54]

Питома вага малого та середнього бізнесу в загальних обсягах економіки поступово збільшується і на сьогодні цей сектор забезпечує 74,2% обсягу реалізованої продукції.

За кількісними оцінками розвитку малого та середнього бізнесу в Україні практично відповідає європейським показникам. Так, кількість суб'єктів малого та середнього підприємництва на тисячу населення у 2007 р. становила 56,6 одиниць (у Великій Британії – 59, Німеччині – 43, Франції – 42, Португалії – 66, Італії – 72). Проте за якісними показниками вітчизняне підприємництво значно відстає від європейського стандарту як за показником якості самої продукції, так і за його внеском у розвиток економіки, за рівнем продуктивності праці, наявністю економічно доцільних створених робочих місць і соціальних гарантій тощо.

Відправна роль бізнесових структур у забезпеченні динамічного розвитку економіки в умовах її системної перебудови зумовлює необхідність формування механізмів стимулювання підприємництва. Однак у реальності підприємницький сектор при реалізації своєї суспільної місії наражається на цілу низку перешкод, пов'язаних з нерозвиненістю інституційного середовища, нестабільністю економічної та політичної ситуації, непослідовністю проведення реформ. За таких умов, протягом 2000–2007 рр. щорічна кіль-

кість нових створених підприємств перебувала в межах 25–35 тис. підприємств, але динаміка їх фактичного зростання відбувалася під наростаючим тиском зростання кількості ліквідованих підприємств в економіці України порівняно з кількістю нових суб'єктів підприємницької діяльності (табл. 5).

Таблиця 5.

Кількість нових підприємств, створених в Україні у 2000–2007 рр. (од.)
[19; с. 59]

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Кількість нових підприємств – СПД	31673	24696	27004	28092	25115	25362	28871	34822
Фактичний приріст нових підприємств – СПД	29034	16209	21059	18025	12763	13392	15783	20492
– частка до загальної кількості нових СПД, %	91,7	65,6	78,0	64,2	50,8	52,8	54,7	58,8
Кількість ліквідованих підприємств – СПД	2639	8487	5945	10067	12352	11970	13088	14330
– частка до загальної кількості СПД, %	8,3	34,4	22,0	35,8	49,2	47,2	45,3	41,2

Зниження темпів зростання нових підприємств позначається на процесі стабільного зменшення зайнятості на підприємствах, у тому числі й на малих. За період з 2000 до 2007 року Україна втратила понад 2,2 млн робочих місць на підприємствах – суб'єктах підприємницької діяльності.

Значним є вплив рішень у сфері соціальної політики на динаміку постіндустріальних ринкових перетворень. Проведені дослідження в багатьох країнах світу свідчать про пряму залежність національного економічного успіху від подолання бідності, скорочення диференціації доходів, удосконалення системи освіти і покращання інших соціальних чинників.

Особливу важливість у даному аспекті має чинник людського капіталу. Як показало спеціальне дослідження Всесвітнього банку, соціальні інвестиції в загальне і професійне навчання є ефективними і виступають важливим чинником зростання ринкової економіки з постіндустріальною структурою. За таких умов не можна обійти увагою наступний важливий момент, зумовлений специфікою ринкового реформування в нашій країні. По суті, у

вітчизняному бізнесі не склалися умови для повноцінного відтворення людського капіталу, здійснюваного насамперед шляхом постійного підвищення кваліфікації і навчання персоналу. Унаслідок виробничої та фінансової дестабілізації інтереси більшості підприємців обмежувалися коротким, у кращому разі середньостроковим горизонтом часу. У таких умовах потреба в безпосередньому державному втручанні в процес формування людського капіталу принципово зростає. Іншими словами, констатуючи певну ефективність структурної трансформації, не можемо говорити про її оптимальність.

Під час переходу до ринкової системи був порушений принцип зумовленості здійснення прогресивних структурних перетворень повномасштабним включенням у реформи соціального капіталу, внаслідок чого безпрецедентно зросли масштаби бідності та рівні соціального розшарування. Основною ознакою «української бідності» є те, що в країні існує проблема бідності серед працюючих. За даними обстеження домогосподарств в 2005 р., розподіл населення за основними соціальними групами свідчить про те, що в групі з найменшими витратами частка працюючих становила 37,5%, тоді як частка непрацюючих пенсіонерів – 14,0%; дітей до 18 років – 31,9%, студентів – 2,1%; інших – 14,5% [20]. У 2007 р. 23,7% працюючого населення мали сукупні середньодушові доходи, нижчі за прожитковий мінімум [21]. На кінець 2009 р. ситуація стосовно цього питання не покращилася. Проблема низьких доходів є причиною бідності як для працюючого населення, так і непрацюючого.

Усе це вказує на дуже обмежений платоспроможний попит, що підриває перспективи стабільного розвитку та подальші ринково спрямовані структурні реформи.

Це зумовлює необхідність спрямування економічної політики України насамперед на створення як державних, так і суто ринкових інституцій, що сприяють генерації та поширенню інновацій, а також формуванню визначального фактору сучасної конкурентоспроможності – людського капіталу. Вона повинна забезпечувати створення рівноправних умов для підвищення міжнародної конкурентоспроможності українських фірм і компаній у відкритому конкурентному середовищі.

За існуючого середовища функціонування економіки і розвитку соціальної сфери в Україні ефективність структурних трансформацій може бути досягнуто за умови розробки державою дієвої структурної політики.

З початку 90-х років ХХ ст. у вітчизняній економічній науці та практиці реструктуризація економіки визначалась, поряд з комерціалізацією й лібералізацією, першочерговим пріоритетом. Однак декларування необхідності та значимості структурних трансформацій не супроводжувалось практичними заходами щодо їх здійснення. Упродовж усього періоду незалежності України структурні зрушення проходили стихійно під впливом економічної влади олігархічно-інсайдерських груп, за відсутності єдиної стратегії структурної перебудови. При цьому використовувались окремі галузеві, цільові державні програми, недостатньо забезпечені у фінансовому плані, ненале-

жно взаємоузгоджені та скоординовані в процесі реалізації. Велику кількість слабо обґрунтованих і узгоджених між собою структурних пріоритетів спрямовували на вирішення часткових поточних проблем. Помилки стратегії ринкових перетворень зумовили серйозні структурні диспропорції та деформації, негативний вплив яких з особливою гостротою проявляється в умовах економічної кризи і становить загрозу економічній безпеці.

У сьогоднішніх умовах гостро назріла необхідність проведення державою активної структурної політики із залученням потенціалу бізнесових і громадських структур, як основи забезпечення конкурентоспроможності економіки, розв'язання економічних та соціальних проблем. При виробленні підходів до вдосконалення структури економіки України доцільним є врахування досвіду розвинутих країн, в яких у результаті багаторічних інституційних перетворень були сформовані інституційні механізми розв'язання структурних проблем. Важливість формування інституційного середовища для розвитку трансформаційних процесів в економіці підтверджується висновками іноземних експертів, підвищеною увагою до рівня розвитку інституцій при оцінках конкурентоспроможності країн Всесвітнім економічним форумом і Лозанським інститутом менеджменту, які щороку публікують свої звіти з наведенням інтегральних індексів конкурентоспроможності країн.

Формування інституційного механізму структурної трансформації національної економіки повинно здійснюватись з орієнтацією на забезпечення ефективного поєднання впливу ринкових, державних, самоврядних та громадських інституцій у напрямку гармонізації структури макроекономічної системи, запровадження прогресивних підходів до модернізації управління економічними процесами в контексті реалізації стратегічного курсу України на побудову соціально орієнтованої інноваційної економіки як складової єдиного європейського економічного простору.

З огляду на наявні структурні дисбаланси в економіці, для України очевидним є:

- формування інституційного середовища структурних трансформацій у національній економіці на основі системного підходу;
- перехід від галузевих пріоритетів розвитку до підтримки певних напрямів, стадій та процесів поширення нових виробництв і технологій;
- передбачення при розробці державних концепцій та програм соціально-економічного розвитку, виходячи з пріоритету розвитку внутрішнього ринку, певного зниження показника залежності ВВП країни від зовнішньої торгівлі;
- урахування при формуванні пріоритетів залучення іноземних інвестицій, необхідності зміни орієнтації іноземних інвестицій з експортноорієнтованих галузей на залучення їх із метою використання дедалі більшого потенціалу внутрішнього ринку;

- запровадження системи підтримки високотехнологічного експорту шляхом сприяння просуванню української продукції на зовнішній ринок, спрощення та прискорення процедури експортного контролю;
- формування засад нової регіональної політики в Україні, яка визначила б механізми ефективного використання потенціалу територій та заклала підґрунтя досягнення цілісності національної економіки;
- удосконалення організаційних й економічних механізмів державного регулювання розвитку підприємництва;
- формування дієвої антимонопольної політики.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку

Структурна трансформація економіки виступає відправним механізмом її адаптації до середовища функціонування і спрямування на задоволення суспільних потреб та забезпечення економічного зростання. Діагностика структурних трансформацій економіки України в розрізі її основних видів свідчить про наявність значних диспропорцій, що ставить під загрозу можливість досягнення нею цілей паритетної інтеграції до світового господарства та реалізації стратегічних національних інтересів. З метою оптимізації й підвищення ефективності структури національної економіки очевидно є необхідність проведення державою активної структурної політики із залученням потенціалу всіх суспільних інституцій. В основу вироблення структурної політики слід покласти детальний аналіз впливу на структуру національної економіки базових ринкових та суспільних інституцій, що й визначає один з напрямків подальших досліджень.

Література

1. Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року №105/2007.
2. Горбунов Э. П. Структура и эффективность общественного производства. – М., 1974. – С. 50.
3. Kuznets S. Economic growth of nations: total outputs and productions structure. – Cambridge, MA: Harvard Univesiti Prees, 1971.

4. Chenery H. B. The structuralist approach to development policy // American association Papers and Proceedings. – 1975. – № 65. – P. 310–316.
5. Форрестер Д. Мировая динамика: Пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Fantastica, 2003. – 379 с.
6. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: Монографія / За ред. З. С. Варналія. – К.: НІСД, 2007. – 768 с.
7. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000. – С. 17.
8. <http://www.worldbank.org>
9. Гальчинський А., Геєць В., Кінах А., Семиноженко В. Інноваційна стратегія українських реформ. – К.: Знання України, 2002. – 336 с.
10. <http://www.ukrstat.gov.ua>.
11. Покришка Д. Основні чинники та ризики розвитку промисловості України на сучасному етапі // <http://www.niss.gov.ua/Monitor/juni08/12.htm>.
12. Панченко В. Економіка України: що нас чекає? // <http://www.exp21.com.ua/ukr/standpoint/88-2.htm>.
13. Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Держкомстат України, 2008.
14. Структура експорту і імпорту // http://ladyvirt.narod.ru/USA_export-import-2006.htm.
15. Економіка Великобританії / <http://www.worcount.com/index.files/economvelikobrit.htm>
16. Україна змінює товариство // http://www.feg.org.ua/ua/news/foundation_press/16.html.
17. Валовий внутрішній продукт за категоріями кінцевого споживання // <http://www.dt.ua/2000/2020/68155/>
18. Федулова Л. Оцінка рівня інноваційно-технологічного розвитку регіонів // www.niss.gov.ua/Monitor/oktober08/18.htm
19. Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні: Національна доповідь / К. О. Ващенко, З. С. Варналій, В. Є. Воротін, В. М. Геєць, Е. М. Кузьмел, О. В. Лібанова та ін. – К., Держкомпідприємництво, 2008. – С. 54.
20. Україна. Подолання бідності // http://www.undp.org.ua/files/ua_24267_mdgp.pdf.
21. Подолання бідності. Реалізація цілі // <http://www.ukraine2015.org.ua/goals/poverty/details>.